

**DYPLOMACJA PREWENCYJNA
W ŚWIETLE AGRESJI IRAKU NA KUWEJKT W 1990 ROKU.
SUKCES CZY PORAZKA ORGANIZACJI NARODÓW ZJEDNOCZONYCH?**

*Najważniejszym celem, najpoważniejszym zobowiązaniem
i największą ambicją ONZ jest zapobieganie konfliktom zbrojnym
(Kofi Annan, Sekretarz Generalny ONZ w latach 1997-2006)¹*

Łukasz Stachowiak, Lukaszstach1988@wp.pl
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Ul. Wieniawskiego 1, 61-712 Poznań

ABSTRAKT

Cel artykułu stanowi przybliżenie koncepcji dyplomacji prewencyjnej Narodów Zjednoczonych, przedstawianie działań mających zapobiec agresji w 1990, a także przedstawienie wpływu konfliktu na system sankcji Organizacji Narodów Zjednoczonych.

Istotą artykułu jest zobrazowanie dyplomacji, jako potencjalnego mechanizmu umożliwiającego realizację zadań i celów ONZ. Odpowiednie wykorzystanie presji, nacisków i sankcji może wzmocnić mechanizm bezpieczeństwa zbiorowego. W przeciwieństwie do operacji wymuszania pokoju, koncepcja może pochłonąć znacznie mniejsze nakłady. Zwrócono uwagę nie tylko na niewystarczalność dotychczasowego systemu zapobiegania, w świetle konfliktu iracko-kuwejckiego, ale także w okresie poprzedzającym oraz pokonfliktowym. W ostatniej części pracy wyszczególniono implikacje niewłaściwego wykorzystania sankcji oraz przedstawiono sukcesora polityki zapobiegania stosowanej w latach dziewięćdziesiątych – koncepcję sankcji selektywnych.

Słowa kluczowe: Organizacja Narodów Zjednoczonych, bezpieczeństwo, dyplomacja prewencyjna, Kuwejt, Irak

Preventive Diplomacy in the light of the Iraq-Kuwait War in 1990. The success or failure of the United Nations?

ABSTRACT

The Purpose of this article is to present the concept of preventive diplomacy of the United Nations, measures to prevent aggression in 1990 and the presentation of the impact of conflict on the United Nations.

The essence of this article is to present diplomacy as a mechanism to support the implementation of the purposes and principles of the United Nations. The use of pressures and sanctions will strengthen the collective security. In contrast to the operations of peace enforcement, preventive diplomacy absorbs less cost. Paying careful attention to the inadequacy of current prevention systems, especially in the light of the Iraq-Kuwait War as well as before and post-conflict period. The last part of this paper details implications of improper use of sanctions and presents the successor prevention policies applied in the nineties - the concept of selective sanctions.

Key words: United Nations, safety, Preventive Diplomacy, Kuwait, Iraq

Rozpad dwubiegunowego układu politycznego spowodował zmianę percepcji bezpieczeństwa międzynarodowego. W erze postzimnowojennej wyraźnie wzrosło znaczenie współpracy politycznej i gospodarczej na poziomie ponadpaństwowym. W celu zapewnienia bezpieczeństwa państwa dążyły do rozszerzenia zespołu wartości podlegających ochronie. Wykryła się szansa na odrodzenie idei zawartych w Karcie Narodów Zjednoczonych. Optymistyczna wizja świata szybko została zakłócona przez konflikt iracko-kuwejcki. Był to pierwszy poważny kryzys nowego układu politycznego. Dokładana analiza tych doświadczeń ujawnia szereg problemów związanych z funkcjonowaniem Organizacji Narodów Zjednoczonych. Przede wszystkim należy tutaj wskazać niewystarczalność działań podejmowanych w zakresie zapobiegania konfliktom przed ich eskalacją oraz nieefektywność reżimu sankcji stosowanych przez Radę Bezpieczeństwa.

¹ Światowe kryzysy, http://www.unic.un.org.pl/swiatowe_kryzysy, 24.11.13.

KONCEPCJA DYPLMACJI PREWENCYJNEJ

Już w 1928 r. na mocy Traktatu Przeciwojennego została zniesiona tradycyjna zasada *jus ad bellum*² służąca jako prawny sposób rozwiązywania i regulowania sporów międzynarodowych. Od tej pory podmioty – strony paktu w świetle prawa międzynarodowego w ramach realizacji polityki zagranicznej mogły stosować tylko nieokreślone w ratyfikowanym dokumencie pokojowe sposoby zażegnania konfliktów³.

Idea z początku XX w. została powielona i rozszerzona w koncepcji bezpieczeństwa międzynarodowego Narodów Zjednoczonych. W artykule 33 Karty Narodów Zjednoczonych zostały wymienione pokojowe metody, których celem stanowi rozwiązanie bądź ograniczenie poszczególnych sporów i niedopuszczenie, by przerodziły się w konflikt zbrojny. Zbiór przedstawionych środków stanowią: rokowania, badania, pośrednictwa, pojednania, arbitraż, postępowania sądowe, odwołanie się do Organizacji Narodów Zjednoczonych lub układów regionalnych, a także wdrożenia własnych strategii pokojowych⁴. Współcześnie w literaturze przedmiotu, a także w dokumentach udostępnianych przez ONZ, przedstawione środki określa się mianem dyplomacji prewencyjnej (*preventive diplomacy*). Pomimo upływu przeszło osiemdziesięciu lat od pierwszej próby deregulacji wojny napastniczej, rozwoju prawa międzynarodowego, ograniczenia zbrojeń i zakazu stosowania niektórych jej rodzajów, konflikty nadal stanowią nierozłączny element międzynarodowego życia społecznego. Według danych udostępnianych przez projekt *The correlates of war* w okresie od 1928 do 2007 r. miało miejsce 266 konfliktów zbrojnych, a ostatnim okresem, w którym nie wybuchł żaden nowy spór był rok 1951. Przy czym należy zaznaczyć, że nie był to rok pokoju, ponieważ między innymi trwała wojna koreańska⁵.

Butros Ghali w raporcie *An Agenda for Peace* określił dyplomację prewencyjną jako „działanie mające zapobiegać powstawaniu sporów między stronami, przeciwdziałać przeradzaniu się istniejących sporów w konflikty oraz ograniczać zasięg tych istniejących, gdy powstają”⁶. Według autora najbardziej właściwe i efektywne zastosowanie dyplomacji prewencyjnej polega na wczesnym łagodzeniu napięć jeszcze przed eskalacją sporu lub na szybkim działaniu ukierunkowanym na powstrzymanie jeśli konflikt wybuchł, a następnie na usunięciu jego przyczyn.

Z kolei Gareth Evans pod względem perspektywy czasowej oraz odmiennych intencji działań wyróżnia dwie formy dyplomacji prewencyjnej: późne zapobieganie oraz wczesne zapobieganie. Przy czym należy zaznaczyć, iż różnicę pomiędzy przedstawionymi kategoriami stanowią odmienne cele podejmowanych działań oraz różna perspektywa czasowa⁷.

Późne zapobieganie jest to system polegający na obserwowaniu różnych obszarów globu i podjęciu działań tylko w przypadku uzyskania pewności, iż dany spór przerodzi się w konflikt zbrojny. Mechanizm obejmuje działania prewencyjne takie jak: misje wyjaśniające, rozmieszczenie prewencyjne, zalecenie procedury rozwiązania sporu, przyjęcie rezolucji wzywającej do zaniechania sporu i ostrzegającej strony o możliwych dalszych działaniach Rady. Najwłaściwszy organ do podjęcia takich działań stanowi Rada Bezpieczeństwa, wiąże się to z koniecznością wywarcia odpowiedniej presji na uczestnikach konfliktu. Jednakże jak wskazuje G. Evans podjęcie działań „za pięć dwunasta”, czyli krótko przed eskalacją sporu, rzadko jest odpowiednim momentem do interwencji. W rzeczywistości moment kulminacyjny sporu jest nadzwyczaj trudny do określenia przez społeczność międzynarodową, a siła dynamiki takiego wydarzenia uniemożliwia zatrzymanie, czy też odwrócenie zaistniałej sytuacji⁸.

Drugi rodzaj działań prewencyjnych stanowi wczesne zapobieganie. Zadaniem tego systemu stanowi udostępnianie fachowej pomocy w postaci dobrych usług i pośrednictwa w jak najwcześniejszym stadium sporu⁹, kiedy szanse jego rozwiązania są największe. Z praktycznego punktu widzenia wydaje się, że ta forma zapobiegania stanowi rozwiązanie efektywniejsze, choć być może mniej spektakularne. Ponadto poza Radą Bezpieczeństwa we wczesnym stadium rozwiązywania konfliktu działania mogą zostać podjęte także przez Sekretarza Generalnego ONZ, organizacje regionalne, a także państwa członkowskie¹⁰.

Zdaniem G. Evansa, choć nie należy wykluczać wzajemnego współistnienia przedstawionych działań prewencyjnych,

2 *jus ad bellum* - prawo do prowadzenia wojny.

3 Zob. *Traktat Przeciwojenny*, Paryż, 27 sierpnia 1928 r., [w:] S. Bieleń (red.), *Prawo w stosunkach międzynarodowych. Wybór dokumentów*, Warszawa 2004, s. 29.

4 *Karta Narodów Zjednoczonych*, San Francisco, 26 czerwca 1945 r., [w:] Tamże, s. 30-31, 36.

5 *Chronological List of All Wars*, http://www.correlatesofwar.org/COW2%20Data/WarData_NEW/WarList_NEW.pdf, 24.11.2013.

6 B. Boutros-Ghali, *Program dla pokoju*, Warszawa 1995, s. 51.

7 G. Evans, *Współpraca dla pokoju. Agenda globalna na lata dziewięćdziesiąte i następne*, Warszawa 1994, s. 80.

8 Tamże, s. 91.

9 Fachowa pomoc w postaci dobrych usług i pośrednictwa dotyczy zobowiązań wynikających z VI rozdziału Karty Narodów Zjednoczonych, umożliwiającej prowadzenie badań danej sytuacji Radzie Bezpieczeństwa, dostosowanie się do jej zaleceń. Zob.: Art. 33-38 *Karty Narodów...*, dz. cyt., s. 36.

10 G. Evans, dz. cyt., s. 84-85.

to przyznanie priorytetu wczesnej profilaktyce może implikować wiele wymiernych korzyści. Zwłaszcza w obszarach:

- „motywacji” - współpraca ze stronami konfliktu jest bardziej realna w okresie, gdy kwestie sporne mają konkretny charakter, a sam impas nie został zdominowany jeszcze przez zakumulowane pretensje i chęć zemsty,
- „skuteczności” - wczesne zapobieganie jest skuteczniejsze w sytuacji przed uogólnieniem sporu, wzrostem problemów i liczby stron konfliktu, a także przed wystąpieniem żądań w postaci gróźb, czy kontrgróźb,
- „kompleksowości” - cel wczesnej prewencji stanowi konkretne rozwiązanie danej sytuacji, a nie jej powstrzymanie, zatem jest bardziej prawdopodobne, że nie nastąpi nawrót danego sporu w przyszłości,
- „kosztów” - przede wszystkim stosowanie wczesnego zapobiegania pochłonęłyby mniejsze koszty zarówno finansowe, jak i ludzkie¹¹.

Tak rozumiana koncepcja dyplomacji prewencyjnej stanowi istotny element kompleksowego systemu bezpieczeństwa Narodów Zjednoczonych. Pozostałe aspekty stanowią: tworzenie prawa międzynarodowego, odpowiadanie na zagrożenia regionalne, rozwiązywanie trwających konfliktów oraz dostarczanie różnych form pomocy w okresie pokonfliktowym¹².

Nie trudno wskazać zauważalny impas pomiędzy przedstawionymi uwarunkowaniami teoretycznymi i prawnymi działań profilaktycznych, a standardami dotychczasowej polityki międzynarodowej. Najczęściej wszelkie działania podejmowano dopiero po wystąpieniu konfliktu. Tożsamy trend można wyszczególnić w przypadku rozlokowania prewencyjnego, które z założenia miało być stosowane w przypadku dostrzeżenia potencjalnej agresji ze strony sąsiadującego państwa oraz zwracać uwagę społeczności międzynarodowej na potencjalny spór¹³.

UWARUNKOWANIA GEOPOLITYCZNE REGIONU PRZED AGRESJĄ IRAKU NA KUWEJT

U progu lat dziewięćdziesiątych świat ogarnęła euforia. Było to spowodowane zakończeniem zimnej wojny, rozpadem imperium radzieckiego, zjednoczeniem Niemiec, upadkiem totalitarnych reżimów w Europie Wschodniej, rokowaniami izraelsko-palestyńskimi. Ogół tych zdarzeń zrodził wielkie nadzieje na nadejście nowej pokojowej ery w dziejach świata, opartej na współpracy państw. Mimo wszystkich wskazanych procesów okazało się, że współczesny kształt stosunków międzynarodowych jest także formowany przez rywalizację, walki, sprzeczności interesów lub inne negatywne zachowania determinowane podłożami politycznymi, ekonomicznymi, narodowościowymi, czy religijnymi¹⁴.

Oceniając uwarunkowania ogólnopolityczne Bliskiego Wschodu istotną przesłankę stanowi wskaźnik intensywności wojen po 1945 r. Wojciech Szymborski podaje, że uwzględniając niniejszy okres, to właśnie w tym regionie doszło do największej liczby konfliktów zbrojnych. Natomiast dokonując analizy poszczególnych wojen, dostrzegalny jest brak państwa nieuwikłanego w przynajmniej jeden spór wewnętrzny lub międzynarodowy¹⁵.

W 1987 r. doszło do znacznego zaostrzenia sytuacji polityczno-wojskowej, która musiała zwrócić uwagę społeczności międzynarodowej. Wówczas w obliczu trwającej wojny iracko-irańskiej równoległe wystąpiły różnorodne wydarzenia mające wpływ na niepewny poziom bezpieczeństwa w regionie. Dotyczy to w szczególności incydentów związanych z: intensyfikacją wojny o tankowce¹⁶, wzrostem liczby przeskokań różnych statków dokonywanych przez siły irańskie w celu ograniczenia przewozu materiałów strategicznych dla Iraku, instalacji rakiet typu *Silkorm* przez armię irańską, zaminowaniem Zatoki Perskiej i Omańskiej, inicjatywą Kuwejtu dotyczącą wydzierżawienia tankowców od ZSRR oraz chęci przyznania krajowym jednostkom bandery amerykańskiej, znaczną koncentracją sił morskich różnych państw¹⁷ w celu ochrony szlaków morskich, umiędzynarodowianiem się sporu przez impas irańsko-kuwejcki oraz amerykańsko-irański¹⁸.

Ogrom niekorzystnych zdarzeń nakierował uwagę ONZ na niestabilny region Bliskiego Wschodu. Organizacja podjęła zabiegi dyplomatyczne, czego następstwem była uchwalona 20 VII 1987 r. rezolucja Rady Bezpieczeństwa nr 598.

11 Tamże, s. 86.

12 J. Czaputowicz, *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Współczesne koncepcje*, Warszawa 2012, s. 146.

13 G. Evans, dz. cyt., s. 52-56.

14 G. Com, *Bliski Wschód w ogniu. Oblicza konfliktu 1957-2003*, Warszawa 2003, s. 337; T. Brańka, M. Lorenc, P. Osiewicz, A. Potyrała, *Irak między wojną a pokojem*, Toruń 2010, s. 7.

15 W. Szymborski, *Zatoka Perska. Problemy stabilizacji*, Bydgoszcz 1999, s. 89.

16 Walczące strony w 1987 r. zaatakowały na wodach zatoki 178 jednostek pływających. Podczas, gdy w okresie od maja 1981 r. do końca 1986 r. doszło do 268 ataków. Zob. W. Szymborski, dz. cyt., s. 77.

17 We wrześniu 1987 r. na wodach Zatoki Perskiej i jej pobliżu znajdowało się 75 jednostek, w tym: 34 amerykańskie, 15 francuskich, 10 brytyjskich, 8 włoskich, 6 radzieckich, 2 holenderskie. Zob. W. Szymborski, dz. cyt., s. 78.

18 Tamże, s. 77-78.

Deklaracja ONZ wzywała strony do bezzwłocznego przerwania ognia, zaniechania podejmowania akcji na lądzie, morzu i w powietrzu, a także do wycofania wojsk na granice ustanowione w porozumieniu algierskim¹⁹. Dziesiąty punkt rezolucji przewidywał możliwość wprowadzenia obowiązkowych sankcji, zgodnych z rozdziałem VII Karty Narodów Zjednoczonych, w tym również użycia sił zbrojnych w celu przywrócenia porządku międzynarodowego. Był to pierwszy przypadek odwołania się ONZ-tu do sankcji zwróconych ku stronom konfliktu o charakterze międzynarodowym. Wojna iracko-irańska została zakończona zawieszeniem broni 20.08.1988 r.²⁰

Rezolucja nr 598 stanowiła przejaw prewencji późnego zapobiegania, nie była skierowana na rozwiązanie konfliktu, lecz na powstrzymanie dalszej eskalacji problemu. Pomimo wyraźnych sygnałów ostrzegawczych, nie podjęto próby usunięcia przyczyn konfliktu.

Mimo wdrożenia rezolucji oraz braku wymiernych korzyści z przeprowadzonej ośmioletniej wojny, Saddam Husajn nie zaniechał prowadzenia agresywnej polityki zagranicznej. W latach 1988-1990 dyktator dążył do wzrostu nakładów zbrojeniowych, obawy budziły przede wszystkim prace nad skonstruowaniem broni jądrowej, rosnące arsenały broni chemicznej oraz biologicznej, a także utrzymywanie w gotowości milionowej armii zaprawionej wojną iracko-irańską. Należy zaznaczyć, że społeczność międzynarodowa powinna zwrócić uwagę na dążenia zbrojeniowe całego regionu. W 1991 r. państwa Bliskiego Wschodu wydały na broń blisko 90 mld dolarów, co stanowiło 8,5% wydatków globalnych i 45% wydatków państw rozwijających się. W. Szyborski wskazuje na zjawisko regionalnego wyścigu zbrojeń. Jednocześnie autor podkreśla znaczenie uwarunkowań ekonomicznych – koncentrację światowych zasobów ropy, olbrzymie profity z eksportu surowca oraz kwestie polityczne – utrzymywanie przez elity silnych armii w celu zapewnienia bezpieczeństwa narodowego, jako źródło niestabilności i napięć w regionie²¹.

Nakazane przez ONZ zawieszenie broni z 1988 r., choć zakończyło konflikt zbrojny, nie spowodowało ograniczenia wydatków zbrojeniowych. Przeciwnie, w wyniku nierozwiązania wcześniejszych problemów, braku mediacji oraz wypuklenia się kolejnych napięć, podmioty dążyły do szybkiego odbudowania możliwości militarnych. Zaistniała sytuacja wymusiła wzrost potencjału wojskowego, nawet w państwach nierealizujących agresywnej polityki zewnętrznej. Obawy społeczności międzynarodowej powinien budzić zwłaszcza rozmiar irackiego programu zbrojeniowego (Tabela 1.)²². Wszystkie przedstawione wydarzenia zarysowały zauważalne „widmo” wybuchu kolejnego konfliktu w regionie. W przedstawionym okresie bezpośrednie strony potencjalnego sporu wykazały bierność, pomimo dysponowania zdolnościami uruchomienia mechanizmu pokojowego rozwiązania napięć.

Tabela 1. Stan sił zbrojnych państw Zatoki Perskiej w latach 1965-1995 (w tys.)

Państwo	1965	1977	1985	1990	1995
Arabia Saudyjska	40	75	80	146	175
Bahrajn	-	2	3	8	8
Irak	90	140	788	1 390	390
Iran	205	350	345	440	440
Katar	-	5	7	11	10
Kuwejt	8	10	16	7	20
Oman	3	12	25	32	36
ZEA	-	25	44	66	60

Źródło: W. Szyborski, *Zatoka Perska. Problemy stabilizacji*, Bydgoszcz 1999, s. 94.

19 Porozumienie algierskie – ugoda z 6.03.1975 r. zawarta w Algierze pomiędzy wiceprezydentem Iraku Saddamem Husajnem i szachem Iranu Moham-medem Reza Pahlavim. Porozumienie dotyczyło uregulowania sporu granicznego – rozgraniczenie państw na rzece Szatt-el-Arab i zaprzestaniu wspierania rebeliantów kurdyjskich przez Iran. W celu realizacji porozumienia z Algieru 13.06.1975 r. zawarto w Bagdadzie traktat o granicy państwowej i dobrym sąsiedztwie. Zob. *Stosunki dwustronne Irak-Iran*, http://www.stosunkimiedzynarodowe.info/kraj,irak,stosunki_dwustronne,iran,24.11.2013.

20 W. Szyborski, dz. cyt., s. 78-79.

21 Tamże.

22 Szerzej na temat zbrojeń poszczególnych państw z regionu Bliskiego Wschodu, Zob. W. Szyborski, dz. cyt., s. 88-110.

INWAZJA IRACKA NA KUWEJT

Kolejnym etapem eskalacji napięć w regionie była agresja Iraku na Kuwejt. Istnieje kilka przyczyn irackiej agresji na Kuwejt. Należy wymienić czynniki ekonomiczne wiążące się z niemożliwością pokonania kryzysu gospodarczego: zadłużenie sięgające 70 mld dolarów oraz koszty odbudowy szacowane na kolejne 60 mld dolarów, oplakany stan gospodarki, niekorzystna sytuacja na rynkach światowych surowców strategicznych spowodowana w dużej mierze przez Kuwejt i Zjednoczone Emiraty Arabskie, chęć przejęcia kuwejckich złóż ropy naftowej oraz odmowa Kuwejtu w sprawie umorzenia długu wojennego. Kwestię zaostrejającą spór stanowiły również irackie roszczenia terytorialne, dążenia do uzyskania szerszego dostępu do Zatoki Perskiej, zainteresowanie wyspami Warba i Bubiyan, oskarżanie Kuwejtu o kradzież ropy naftowej z granicznego złoża Rumajla. Istotne były także mocarstwowe ambicje samego S. Husajna, który oprócz rozwiązania problemów ekonomicznych swojego państwa, upatrywał w aneksji Kuwejtu ostatniej szansy na objęcie hegemonii w regionie²³. Znaczna część wymienionych pobudek jest następstwem konfliktu iracko-irańskiego z lat 1980-1988.

Interesującą tendencję wskazuje także Georges Corn, który obok przyczyn konfliktu iracko-kuwejckiego zaznacza bierną postawę Departamentu Stanu USA. W miesiącach poprzedzających inwazję nie nałożono na reżim S. Husajna sankcji ekonomicznych, które mogły ograniczyć skalę irackich zbrojeń. Rząd Francuski, znaczący dostawca broni dla Iraku, w tym okresie także nie próbował podjąć mediacji lub działań łagodzących napięcia w stosunkach iracko-kuwejckich²⁴.

W lipcu 1990 r. Kuwejt zasugerował Sekretarzowi Generalnemu ONZ, aby kwestia sporu granicznego z Irakiem została rozpatrzona przez Komitet Arabski, premier państwa apelował także do innych państw arabskich o podjęcie działań dyplomatycznych zmierzających do pokojowego rozwiązania konfliktu. Ponadto propozycję zbadania sporu przez Radę Bezpieczeństwa złożyła Wielka Brytania, lecz inni stali członkowie nie przyjęli tej sugestii²⁵. W konsekwencji wszystkich zaistniałych zdarzeń, nieudolności bądź niechęci podjęcia skutecznych działań przez społeczność międzynarodową, a także w atmosferze odczucia bezkarności irackiego dyktatora, 2.08.1990 r. armia iracka zajęła Kuwejt. Była to fizyczna likwidacja państwa. Zdaniem G. Corna był to szok porównywalny z ogłoszeniem nacjonalizacji Kanału Sueskiego w 1956 r. czy też zamknięciem cieśniny Tiran dla statków izraelskich w 1967 r.²⁶

Społeczność międzynarodowa jednoznacznie potępiła politykę S. Husajna, osiągnięto niespotykany dotąd konsensus, lecz na pokojowe rozwiązanie sporu było już za późno. W okresie od sierpnia do listopada 1990 r. Rada Bezpieczeństwa uchwaliła aż dwanaście rezolucji o niespotykanych dotychczas sankcjach o charakterze gospodarczym, finansowym i wojskowym. Było to wydarzenie bez precedensu w dotychczasowej praktyce Organizacji. Poniżej wyszczególnione rezolucje miały szczególne znaczenie dla dalszego biegu wydarzeń:

- rezolucja nr 660 z 2 sierpnia potępiająca agresję oraz nakazująca natychmiastowe wycofanie armii irackiej z Kuwejtu oraz rozpoczęcie rokowań pokojowych pod nadzorem Ligi Państw Arabskich,
- rezolucja nr 661 z 6 sierpnia wprowadzająca embargo na cały import i eksport z Irakiem oraz Kuwejtem, a także zakazywała wszelkich transferów finansowych i gospodarczych do tych państw, aż do momentu bezwarunkowego wycofania wojsk irackich z Kuwejtu, rezolucja nie przewidywała użycia siły do realizacji ograniczeń,
- rezolucja nr 662 z 9 sierpnia uznająca aneksję Kuwejtu za nieważną z mocy prawa, wzywająca społeczność międzynarodową do nieakceptacji aneksji,
- rezolucja 664 z 18 sierpnia wzywająca Irak do natychmiastowego uwolnienia przetrzymywanych zakładników,
- rezolucja nr 678 z 29 listopada zezwalająca na użycie „wszystkich niezbędnych środków” w celu wyzwolenia Kuwejtu, jeśli Irak do 15.01.1991 r. nie wycofa swoich wojsk i nie uwolni wszystkich przetrzymywanych zakładników²⁷.

Następstwem oenzetowskich rezolucji było wstrzymanie dostaw broni dla reżimu irackiego przez Stany Zjednoczone i Związek Radziecki. Sankcje ekonomiczne zostały podjęte przez Europejską Wspólnotę Gospodarczą. Na podobne kroki zdecydowała się Japonia wraz z Chińską Republiką Ludową²⁸. Państwa Europy Środkowo-Wschodniej, mimo utraty zwrotu irackich należności również poparły działania podejmowane przez globalne mocarstwa. Nie była to jedyna konsekwen-

23 L. Smalec, *Dwie Wojny z Irakiem. Źródła, przyczyny, preteksty, przygotowanie, skutki*, Warszawa 2012, s. 42-43.

24 G. Corn, dz. cyt., s. 330-331.

25 G. Evans, dz. cyt., s. 82.

26 G. Corn, dz. cyt., s. 326.

27 W. Szymborski, dz. cyt., s. 126; L. Smalec, dz. cyt., s. 47-51.

28 Chińska Republika Ludowa wstrzymała się od głosowania nad rezolucją nr 678. Irak stanowił znaczący rynek dla chińskiego eksportu, a także miejsce pracy dla wielu obywateli chińskich. Ponadto Pekin jako jedyny reprezentant państw trzeciego świata chciał uniknąć opinii państwa uległego, akceptującego każdą propozycję amerykańską. Natomiast przeciw rezolucji nr 678 wystąpił Jemen i Kuba. Zob. G. Corn, dz. cyt., s. 351; L. Smalec, dz. cyt., s. 54.

cja wprowadzonego embarga handlowego. Ograniczenia dotkliwie odczuły państwa uzależnione od wymiany towarowej z Irakiem, przede wszystkim Turcja oraz Jordania. Poważny problem nałożonych ograniczeń stanowił dzienny niedobór ropy naftowej. Mimo zobowiązania się pozostałych producentów ropy do zwiększenia produkcji, cena baryłki natychmiastowo wzrosła z 21 do 32 dolarów. Państwa regionu bliskowschodniego, także nie pozostały pasywne wobec bezprawnej aneksji terytorium kuwejckiego. Państwa arabskie zrzeszone w Lidze Państw Arabskich potępiły agresję, przyłączyły się do embarga, także opowiedziały się, poza Iranem, za użyciem sił wojskowych w celu obrony Arabii Saudyjskiej²⁹.

Jak zaznacza Przemysław Osiewicz, nawet w obliczu tak restrykcyjnych sankcji S. Husajn nie wierzył w wojnę koalicji z Irakiem w obronie Kuwejtu. Wszystkie rezolucje Rady Bezpieczeństwa traktował jako formę wywierania presji i nie zamierzał ich przestrzegać. Jednocześnie zezwalał irańskim żołnierzom dokonywać masowych, brutalnych zbrodni oraz grabieży na wielką skalę³⁰. Wkrótce Kuwejt został ogłoszony dziewiętnastą prowincją Iraku. Dyktator w zamian za wycofanie armii z Kuwejtu oczekiwał rozwiązania wszystkich problemów państw bliskowschodnich³¹. Nierealistyczne żądanie nie zostało zaakceptowane. S. Husajn dodatkowo liczył na zmęczenie koalicji przedłużającym się kryzysem, rosnącymi kosztami stacjonowania wojsk w regionie, a także na nieprzychylność amerykańskiego społeczeństwa do podjęcia działań militarnych w odległym miejscu świata. Zdaniem Janusza Odziemkowskiego prawdopodobnie dyktator spodziewał się zjawiska milczącej akceptacji faktów dokonanych. Zasadnie wyczekiwał również impasu we współpracy Stanów Zjednoczonych – bliskiego sojusznika Izraela z państwami arabskimi³². Oficjalnie polityka Bagdadu została poparta przez Organizację Wyzwolenia Palestyny, nastroje proirackie były widoczne także w społecznościach Jemenu i Sudanu³³.

Pomimo intensywnej aktywności Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz bezprecedensowego konsensusu Rady Bezpieczeństwa po zaanektowaniu Kuwejtu przez Irak, G. Evans wskazuje na niewystarczalność podjętych działań prewencyjnych przed wystąpieniem kryzysu. Nie wykorzystano tutaj w pełni potencjału zarówno wczesnego, jak i późnego zapobiegania. Fakt istnienia sporu granicznego znany był społeczności międzynarodowej od dawna, jednakże aż do lipca 1990 r. nie podjęto żadnych poważnych prób jego rozwiązania. Nierozwiązanie tej kwestii doprowadziło do poważnych konsekwencji. Natomiast w okresie bezpośrednio poprzedzającym konflikt podjęto zbyt mało skoordynowanych działań, aby rozwiązać problemy zaakcentowane w poprzednich akapitach pracy. Autor zaznacza, że podłoże wszystkich problemów oraz żądań Iraku stanowiła próba zahamowania kryzysu gospodarczego, będącego wynikiem wyniszczającej wojny z Iranem. Wcześniejsze aktywne zainteresowanie się wymienionymi kwestiami mogłoby zapobiec eskalacji sporu do stadium konfliktu zbrojnego³⁴.

Zawiodła także dyplomacja późnego zapobiegania. W lipcu 1990 r. państwa zachodnie źle odczytały intencje S. Husajna, groźby irackie nie zostały potraktowane jako wskaźnik wczesnego ostrzegania. Dodatkowo sytuację pogorszył brak precyzyjnych komunikatów ze strony ONZ. Mimo obowiązku, państwa członkowskie Organizacji dysponujące wywiadem satelitarnym nie przekazały koniecznych informacji Radzie Bezpieczeństwa. Należy również podkreślić brak reakcji, na liczne dowody dynamicznej eskalacji sporu, Sekretarza Generalnego oraz wspomnianej wcześniej Rady Bezpieczeństwa. Wymienione organy powinny kolejno odwołać się do 99 i 35 artykułu Karty Narodów Zjednoczonych. Zdaniem G. Evansa, gdyby Organizacja skutecznie uruchomiła mechanizm późnego ostrzegania, przekazując informacje o koncentracji sił irackich na terenach przygranicznych, możliwe stałoby się podjęcie działań jeszcze przed dokonaniem inwazji³⁵.

Ostatnią koncepcją dyplomatyczną na rzecz pokojowego rozwiązania kryzysu była francuska propozycja z 14 I 1991 r. Przedstawiony na forum ONZ pomysł zakładał wycofanie armii irackiej z Kuwejtu, wprowadzenie na teren sporu jednostek międzynarodowych oraz zorganizowanie pod nadzorem ONZ regionalnej konferencji pokojowej. Przedstawiony pomysł nie znalazł jednak uznania brytyjskiego, a także amerykańskiego³⁶.

W sytuacji nieskuteczności działań dyplomatycznych, koalicja międzynarodowa postanowiła przeprowadzić operację wojskową w rejonie Zatoki Perskiej. Wojna skończyła się w marcu 1991 r. sukcesem militarnym państw sprzymierzonych. W ciągu czterech dni armie koalicyjne wyzwoliły Kuwejt i wkroczyły na obszar Iraku. Armia iracka, uważana dotąd za

29 L. Smalec, dz. cyt., s. 48.

30 P. Osiewicz, *Między dwiema wojnami w Zatoce Perskiej*, [w:] T. Brańka, M. Lorenc, P. Osiewicz, A. Potyrała, dz. cyt., s. 11.

31 Rozwiązanie problemów państw arabskich miało polegać na wycofaniu Izraela ze strefy Gazy i Zachodniego Brzegu oraz Syrii z Libanu. Natomiast siły amerykańskie stacjonujące w Arabii Saudyjskiej miały zostać zastąpione przez siły ONZ. Zob. L. Smalec, dz. cyt., s. 50.

32 J. Odziemkowski, *Niedokończona wojna. Irak 1990-1991*, Kraków 2011, s. 53-54.

33 L. Smalec, dz. cyt., s. 48.

34 G. Evans, dz. cyt., s. 83.

35 Tamże.

36 L. Smalec, dz. cyt., s. 48.

czwartą siłę świata wycofała się w rozsypce, nie podejmując większych starań obronnych³⁷.

KRAJOBRAZ PO BITWIE – KONSEKWENCJE I NOWE SANKCJE

Dokumentem, który w zamyśle społeczności międzynarodowej miał przywrócić porządek w regionie, była rezolucja nr 637 z 3.04.1991 r. G. Corn, uchwalony przez Organizację akt nazywa wprost „bezlitosną dyktaturą Organizacji Narodów Zjednoczonych w Iraku”³⁸. Rezolucja nakładała na Irak szereg nowych ograniczeń oraz nadzór Narodów Zjednoczonych. Autor przywołuje porównanie Christopa Giroda, który uważał rezolucję za zbyt surową, zamykającą państwo w kleszczach. Wszystkie warunki dokumentu: kontrole, wymagania, środki przymusu, pomimo krytyki ze strony władz irackich musiały zostać oficjalnie zaakceptowane³⁹.

Rezolucja nr 637 składała się z dziewięciu części dotyczących: kwestii granicy iracko-kuwejckiej, ustalenia strefy demilitaryzowanej, rozbrojenia Iraku, wprowadzenia systemu kontroli zbrojeń, zwrotu mienia zrabowanego przez Irak, rekompensacji strat wynikłych z agresji, spraw repatriacji i roszczeń osób pokrzywdzonych, wyrzeczenia się przez Irak popierania aktów międzynarodowego terroryzmu, a także sprawy przyszłej kontroli nad przestrzeganiem zawartego porozumienia. Od spełnienia postanowień rezolucji zależało złagodzenie sankcji nałożonych na Irak w rezolucji nr 661 dotyczącej embarga handlowego⁴⁰. Zgodnie z postanowieniami rezolucji zostały także zniesione postanowienia deklarujące umorzenie długów irackich złożone po 2.08.1990 r., a odszkodowania miały zostać wypłacone każdemu państwu i każdemu obywatelowi, który ucierpiał w wojnie⁴¹.

Należy również nadmienić, że po wojnie nakazano zakończyć, rozpoczęty za pomocą państw zachodnich, program budowy broni masowego rażenia. Wprowadzono również ściśle ograniczenia dotyczące eksploatacji ropy naftowej, a środki pochodzące z eksportu nakazano przeznaczyć na żywność i leki. Zdaniem P. Osiewicza, ograniczenia nie uderzyły w takim stopniu jak przewidywano we władze państwowe. Główny ciężar sankcji poniosło irackie społeczeństwo. Znacznie została obniżona stopa życia Irakijczyków. Spowodowało to niechęć Iraku do współpracy z obserwatorami lub inspektorami uprawnionymi przez ONZ⁴².

Iracka ludność pozostająca pod kontrolą reżimu z trudem przeżywała kolejne dni. Społeczeństwo zostało kompletnie uzależnione od rządowych dostaw, brakowało wszystkiego. Szczególnie w trudnej sytuacji znalazła się centralna część kraju oddalona od granic, gdzie nie docierała pomoc humanitarna. Zachodnie embargo uderzyło najmocniej w „szare” społeczeństwo. W pierwszych sześciu miesiącach po konflikcie społeczność międzynarodowa udzieliła Irakijczykom pomocy wynoszącej 250 milionów dolarów. Według koordynatorów ONZ udzielone wsparcie okazało się niewystarczające. System opieki zdrowotnej legł w gruzach, zniszczony został układ sanitarny, brakowało pomp, cystern do przewożenia wody pitnej, leków, wybuchły epidemie. W północnej części państwa bez pracy pozostało 80-90% ludzi, a pozostałe 10% zarabiała poniżej 10 dolarów dziennie. W 1995 r. komórka ONZ do spraw Wyżywienia i Rolnictwa stwierdziła, że embargo ekonomiczne nałożone przez Organizację przyczyniło się do śmierci 560 tysięcy dzieci od czasu zakończenia konfliktu w Zatoce. G. Corn stwierdza, że możemy mówić o zimnym ludobójstwie w Iraku. Apokaliptyczny obraz, państwa niszczonego przez ponad dziesięć lat wojną, uzupełniała galopująca inflacja, zniszczony system edukacyjny, upadły przemysł. Mimo tak przerażających skutków wojny, a także wprowadzonych sankcji, Rada Bezpieczeństwa utrzymywała embargo⁴³.

Następstwa wojny także dotknęły społeczeństwo kuwejckie. Zdaniem P. Osiewicza to właśnie Kuwejt najbardziej ucierpiał w czasie sporu. Bogate państwo arabskie zostało całkowicie obrabowane, zniszczone, a podczas odwrotu wojsk S. Husajna zniszczono około 700 szybów naftowych wywołując katastrofę ekologiczną. Przy tym w wyniku prowadzenia działań wojskowych śmierć poniosło 10 tysięcy Kuwejtczyków⁴⁴. Państwo pograżyło się w destabilizacji, wewnątrz kraju polowano na Palestyńczyków oraz wszystkich podejrzanych o współpracę z S. Husajnem. Jak zaznacza G. Corn polowanie brutalne, niepohamowane i niekontrolowane zainicjowane przez jednostki kuwejckiej milicji⁴⁵.

Do refleksji zmusza także fakt, że sukcesu militarnego nie przekształcono w sukces polityczny. Bez wątplenia zrealizowano wszystkie cele kampanii: wojna była krótkotrwała, poparta przez Arabów i resztę społeczeństwa międzynaro-

37 G. Corn, dz. cyt., s. 351; P. Osiewicz, dz. cyt., s. 11-12.

38 G. Corn, dz. cyt., s. 422.

39 Tamże, s. 422.

40 W. Szymborski, dz. cyt., s. 135-136.

41 G. Corn, dz. cyt.

42 P. Osiewicz, dz. cyt., s. 14-15.

43 G. Corn, dz. cyt., s. 416-417.

44 P. Osiewicz, dz. cyt., s. 13.

45 G. Corn, dz. cyt.

dogo, użyto wyłącznie konwencjonalnych środków militarnych, zwycięstwo okupiono minimalnymi stratami. Wyzwolono również Kuwejt oraz zniszczono większość sił irackich. Jednak pomimo zastosowania tak silnych ograniczeń ekonomicznych i politycznych, już kilka tygodni po wojnie S. Husajn dysponował piętnastoma dywizjami wojsk lądowych i siedmioma dywizjami Gwardii Republikańskiej⁴⁶. Niestety głównej przyczyny takiego stanu rzeczy należy szukać w funkcjonowaniu systemu sankcji i działań podjętych przez ONZ po zakończeniu wojny.

PODSUMOWANIE

Literatura przedmiotu określa rezolucję nr 678 jako pierwsze w historii bezsprzecznie zgodne uruchomienie mechanizmu zbiorowego bezpieczeństwa. Jednakże w treści przedstawionej pracy można doszukiwać się porażki mechanizmu kooperacji opartego na tworzeniu prawa międzynarodowego, działaniach prewencyjnych, wyprzedzaniu zagrożeń regionalnych, rozwiązywaniu trwających konfliktów oraz udzielaniu pomocy w okresie pokonfliktowym.

Wraz z upływem czasu ograniczenia nałożone na Irak coraz bardziej dotykały społeczeństwo. W 2000 r. Sekretarz Generalny ONZ Kofi Annan wezwał do zweryfikowania i ukierunkowania działań prewencyjnych oraz sankcji, aby zapobiegać niepożądanym skutkom wprowadzania tych działań. W raporcie *My, ludy: rola Narodów Zjednoczonych w dwudziestym pierwszym wieku*, Sekretarz zaapelował o ukierunkowanie prewencji na źródłowe przyczyny sporów, a nie tylko na ich symptomy. Nierwałiczną przestrzeń dyplomacji prewencyjnej stanowią kraje ubogie. Państw tych nie stać, aby w stopniu wystarczającym zapewnić prawidłowe funkcjonowanie aparatu państwa, ochronę praw mniejszości, rozwiązanie wewnętrznych konfliktów, a najpoważniejsze źródło dochodów, zasoby naturalne, są zawładnięte przez dominującą frakcję⁴⁷.

K. Annan podkreśla, że sankcje stanowią niezbędny element polityki zbiorowego bezpieczeństwa. Niemniej jednak, przy projektowaniu kolejnych ograniczeń należy uwzględnić problemy i skutki jakie spowodowała polityka Organizacji przy ich stosowaniu w latach dziewięćdziesiątych. Przede wszystkim należy zredukować wady sankcji skierowanych przeciw autorytarnym reżimom. Głównymi ofiarami podjętych środków stali się zwykli obywatele, a nie rządy, których postępowanie spowodowało interwencję ONZ. Ponadto elity obróciły sankcje na swoją korzyść, czerpiąc zyski z nielegalnego handlu i wykorzystując sytuację do rozprawienia się z opozycją polityczną. Istotny precedens stanowią także problemy sąsiednich państw, które poprzez regresję obrotów handlowych ponoszą największe ekonomiczne straty z tytułu przestrzegania restrykcji. Druzgocąca porażka stosowania sankcji gospodarczych zmusiła społeczność międzynarodową do reorganizacji oraz racjonalnego ukierunkowania tej części systemu bezpieczeństwa⁴⁸.

W maju 2001 r. pod wpływem krytyki sankcji gospodarczych, zaproponowano koncepcję sankcji inteligentnych. W literaturze sankcje inteligentne zostały określone jako sankcje skierowane przeciw władzy lub stronom konfliktu, nie mogące wywołać negatywnych skutków wśród ludności cywilnej oraz państw ościennych, w tym regresu obrotu handlowego. Według innej koncepcji takie sankcje powinny wywoływać tylko oczekiwane następstwa, nie mogą doprowadzić przykładowo do powstania nielegalnego rynku, problemów żywnościowych, dezorganizacji życia społecznego. Sankcje inteligentne nie mogą stać się instrumentem reżimu panującego wykorzystywanym przeciw społeczeństwu. Nie powinny prowadzić do zakłóceń w równowadze handlowej w danym regionie, ani wywierać negatywnego wpływu na gospodarki innych państw. Takie sankcje muszą zostać skierowane *stricto* przeciw członkom elit rządzących, godzić w centrum ich interesów wewnątrz kraju, jak i za granicą⁴⁹.

Jan Białocerkiewicz wskazuje, że ograniczenia nałożone na Irak *de facto* doprowadziły do zastosowania mechanizmu odpowiedzialności zbiorowej, charakterystycznej dla okresu średniowiecza, a zakazanej już w 1949 r. na mocy Konwencji Genewskich. Jeszcze bardziej radykalne stanowisko zajęli asystent Sekretarza Generalnego, koordynator pomocy humanitarnej dla Iraku – Denis Halliday, który określił dwunastoletnią politykę egzekwowania sankcji ekonomicznych, jako skonstruowanie przez Radę Bezpieczeństwa programu ludobójstwa⁵⁰.

Obecnie ciężko zwartościować skuteczność sankcji inteligentnych⁵¹, ale z całą pewnością, zwłaszcza uwzględniając

46 J. Odziemkowski, dz. cyt., s. 132-133.

47 K. Annan, *My ludy rola Narodów Zjednoczonych w dwudziestym pierwszym wieku. Raport Sekretarza Generalnego 2000*, s. 39-42, http://www.un.org.pl/dokumenty/Raport_Milenijny.doc, 24.11.2013.

48 Tamże, s. 47.

49 J. Białocerkiewicz, *Sankcje Organizacji Narodów Zjednoczonych*, [w:] J. Symonides (red.), *Organizacja Narodów Zjednoczonych. Bilans i Perspektywy*, Warszawa 2006, s. 156-157.

50 Tamże.

51 Za sankcje selektywne można uznać: Rezolucję nr 841 z 16 czerwca 1993 r. przeciw prezydentowi Haiti B. Aristide'owi – embargo na broń oraz ropę naftową. Rezolucję nr 174 z 2 II 2005 r. skierowaną do rządu i wybranych podmiotów Republiki Wybrzeża Kości Słoniowej polegającą na zamrożeniu funduszy, odcięciu dostępu do nich, zakazie operacji finansowych. Sankcje Unii Europejskiej wobec reżimu Roberta Mugabe – embargo na broń, zamrożenie aktywów

doświadczenie irackich nakazów, należy zanegować stosowanie totalnych ograniczeń ekonomicznych. Ograniczenia wprowadzane przez społeczność międzynarodową nie mogą prowadzić do łamania praw człowieka. Długa ewolucja działalności prewencyjnej nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. Choć mogłoby się zdawać, że Narody Zjednoczone skierowały wysiłek na prawidłową drogę, pozostaje wiele problemów nadal nierozwiązanych. Współcześnie nie istnieje wypracowane porozumienie dotyczące wdrażania systemów bezpieczeństwa. Wskazane jest, aby Organizacja wykształciła skuteczne organy wyspecjalizowane, zwłaszcza w systemie wczesnego zapobiegania sporów. Państwa członkowskie, a w szczególności państwa tworzące Radę Bezpieczeństwa muszą skonkretyzować rolę Organizacji w systemie bezpieczeństwa międzynarodowego, zwłaszcza wobec ogromu wyzwań dwudziestego pierwszego wieku. W przypadku zajęcia miejsca nadrzędnego należy zaakceptować fakt, że spór regionalny stanowi zagrożenie dla bezpieczeństwa globalnego. Wyjaśnienie wszystkich podjętych zagadnień wymaga konsensusu pomiędzy prawem międzynarodowym a polityką. Szczególnie trudne wydaje się do osiągnięcia wyegzekwowanie nadrzędności norm międzynarodowych, zwłaszcza tych sprzecznych z interesem narodowym członków Rady.

BIBLIOGRAFIA

Teksty źródłowe

- [1] *Traktat Przeciwojenny, Paryż, 27 sierpnia 1928 r.*, [w:] S. Bieleń (red.), *Prawo w stosunkach międzynarodowych. Wybór dokumentów*, Warszawa 2004.
- [2] *Karta Narodów Zjednoczonych, San Francisco, 26 czerwca 1945 r.*, [w:] S. Bieleń (red.), *Prawo w stosunkach międzynarodowych. Wybór dokumentów*, Warszawa 2004.

Książki/czasopisma

- [3] Białocerkiewicz J., *Sankcje Organizacji Narodów Zjednoczonych*, [w:] J. Symonides (red.), *Organizacja Narodów Zjednoczonych. Bilans i Perspektywy*, Warszawa 2006.
- [4] Boutros-Ghali B., *Program dla pokoju*, Warszawa 1995.
- [5] Brańka T., Lorenc M., Osiewicz P., Potyrała A., *Irak między wojną a pokojem*, Toruń 2010.
- [6] Bulloch J., Morris H., *Wojna Saddama. Początki konfliktu kuwejckiego i reakcja międzynarodowa*, Poznań 1991.
- [7] Corm G., *Bliższy Wschód w ogniu. Oblicza konfliktu 1957-2003*, Warszawa 2003.
- [8] Evans G., *Współpraca dla pokoju. Agenda globalna na lata dziewięćdziesiąte i następne*, Warszawa 1994.
- [9] Czaputowicz J., *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Współczesne koncepcje*, Warszawa 2012.
- [10] Odziemkowski J., *Niedokończona wojna. Irak 1990-1991*, Kraków 2011.
- [11] Smalec Ł., *Dwie Wojny z Irakiem. Źródła, przyczyny, preteksty, przygotowanie, skutki*, Warszawa 2012.
- [12] Szyborski W., *Zatoka Perska. Problemy stabilizacji*, Bydgoszcz 1999.

NETOGRAFIA

- [13] Annan K., *My ludzie rola Narodów Zjednoczonych w dwudziestym pierwszym wieku. Raport Sekretarza Generalnego 2000*, http://www.unic.un.org.pl/dokumenty/Raport_Milenijny.doc, 24.11.2013.
- [14] Chronological List of All Wars, http://www.correlatesofwar.org/COW2%20Data/WarData_NEW/WarList_NEW.pdf, 24.11.2013.
- [15] *Stosunki dwustronne Irak-Iran*, http://www.stosunkimiedzynarodowe.info/kraj/Irak,stosunki_dwustronne,Iran, 24.11.2013.
- [16] *Światowe kryzysy*, http://www.unic.un.org.pl/swiatowe_kryzysy, 24.11.13.

całego rządu oraz przywództwa partii rządzącej. Na podstawie: Tamże, s. 158.